

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ

*Επιμορφωτικό – υποστηρικτικό υλικό
Πράξη: «Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στις δεξιότητες
μέσω εργαστηρίων» (MIS 5092064)*

ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ 2014-2020» που συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και
την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο)

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

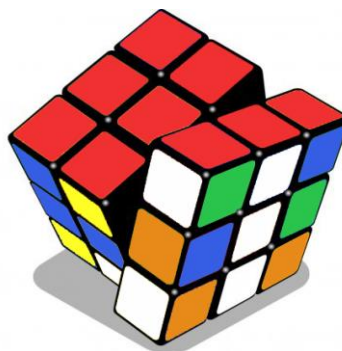

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: ΖΩ ΚΑΛΥΤΕΡΑ – ΕΥ ΖΗΝ

«Η Ορατή Σκέψη» - Καλλιέργεια Δεξιοτήτων του Νου
μέσα από Ρουτίνες Σκέψης και Αναστοχασμό

Μ.Φ.Α., Χρυσάννα (Χρυσάνθη) Διαμαντή
Υπεύθυνη Σχολικών Δραστηριοτήτων Δ.Π.Ε. Κυκλάδων

Δεξιότητες του Νου

«Η Ορατή Σκέψη» - Καλλιέργεια Δεξιοτήτων του Νου μέσα από Ρουτίνες Σκέψης και Αναστοχασμό

Εισαγωγή

«Για να πραγματοποιηθεί επαφή απαιτούνται δύο πρόσωπα και τρία μέρη. Το κάθε πρόσωπο να είναι σε επαφή με τον εαυτό του και με τον άλλο» Virginia Satir.

Όταν σκεφτόμαστε την πιο απλή ανθρώπινη σχέση έρχεται στο μυαλό μας η δυαδική, η σχέση μεταξύ δύο ατόμων. Πριν από αυτή, υπάρχει μια άλλη που τη θεωρούμε δεδομένη, αλλά δεν είναι πάντα: *η σχέση με τον εαυτό μας*. Δηλαδή, για να σχετιστώ με κάποιον άλλον χρειάζεται, καταρχήν, να είμαι παρών εγώ.

Οι μαθητές και μαθήτριες, εκτός από τη γνώση περιεχομένου, είναι σημαντικό να αποκτήσουν συγκεκριμένες δεξιότητες για να τους εξοπλίσουν στο ταξίδι τους σε έναν κόσμο ο οποίος αλλάζει συνεχώς με «ψηφιακές ταχύτητες».

Χρειάζεται να μπορούν να έρθουν σε επαφή, να καταλάβουν, να φροντίσουν, να εξελίσουν τον εαυτό τους για να μπορέσουν να επικοινωνήσουν και να καταλάβουν τον άλλο (Eu Zην). Με αυτό ως αφετηρία να ενδιαφερθούν, να αναπτύξουν σχέσεις ισορροπημένες και αρμονικές στις κοινωνίες που φτιάχνουν (Ενδιαφέρομαι και Ενεργώ) και να αναπτύξουν τη δημιουργικότητα, την καινοτομία και την ενεργή επαφή με το αναδυόμενο μέλλον (Δημιουργώ και Καινοτομώ) με βαθύ και ουσιαστικό ενδιαφέρον για το περιβάλλον και κατανόηση ότι η ανθρωπότητα είναι ένα μικρό και αναπόσπαστο κομμάτι του (Περιβάλλον).

Οι δεξιότητες είναι ένας όρος που περιγράφει μια σειρά ικανοτήτων, οι οποίες αποκτώνται μέσω της μάθησης ή/και μέσω της εμπειρίας του καθενός, και χρησιμοποιούνται για να βοηθούν άτομα και ομάδες να διαχειρίζονται, αποτελεσματικά, προβλήματα και ζητήματα της καθημερινότητας.

1. Ποιος είναι ο στόχος της εκπαίδευσης δεξιοτήτων;

Η βαθιά κατανόηση είναι σημαντική, εάν μας ενδιαφέρει η **αυτονομία** και η **αυτενέργεια** των μαθητών και μαθητριών: **οι μαθητές να ορίζουν τις δικές τους προσδοκίες και να παρακολουθούν τα δικά τους επιτεύγματα.**

Η μάθηση -η καλλιέργεια των δεξιοτήτων- ως διαδικασία έχει ως στόχο οι μαθητές και οι μαθήτριες να μπορούν: **α. να εφαρμόζουν και β. να μεταφέρουν τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις στρατηγικές τους σε νέες καταστάσεις** (Fisher, Frey & Hattie, 2016).

2. Οι Δεξιότητες του Νου και η σημασία τους για το «Eu Zην»

Οι Δεξιότητες του Νου αφορούν σε διαδικασίες οι οποίες προσφέρουν την πληροφορία της διαδρομής για βαθύτερη κατανόηση και αποτελούν τη βάση για **την παρατήρηση, την κατανόηση, τη συσχέτιση, την ανατροφοδότηση** και τελικά την **μετατόπιση** προς την κατεύθυνση που επιθυμεί το άτομο ή το σύστημα που τις εξασκεί. **Αφορούν στην ικανότητα του ανθρώπου να σκέφτεται και να «σκέφτεται καλά».**

3. Στην πράξη: Πρόταση καλλιέργειας των Δεξιοτήτων του Νου στις βαθμίδες εκπαίδευσης: Δημοτικό – Γυμνάσιο

Α. Πώς προσεγγίζουμε και καλλιεργούμε Δεξιότητες του Νου Ατομικά (εκπαιδευτικός – εκπαιδευόμενος/η)

«Τα παιδιά μεγαλώνουν μέσα στην πνευματική ζωή των γύρω τους, του περιβάλλοντός τους» υποστηρίζει ο Ρώσος ψυχολόγος Lev Vygotsky.

Η Διδακτική μεθοδολογία, που προτείνεται, αφορά στην εφαρμογή Ρουτινών καλλιέργειας της Σκέψης – Thinking routines του Visible thinking, σε δεξιότητες που βρίσκουν εφαρμογή στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο.

Τι είναι το «Visible Thinking» – «Η Ορατή Σκέψη»

«Η καλλιέργεια της σκέψης απαιτεί να γίνει ορατή η σκέψη», *Visible thinking*, Ron Ritchhart & David Perkins.

Το «Visible Thinking» – η «Ορατή Σκέψη» – είναι μια ερευνητική προσέγγιση στη διδασκαλία της σκέψης και της διάθεσης (disposition).

Δίνει έμφαση σε τρεις βασικές πρακτικές:

- Τις Ρουτίνες Σκέψης,
- την τεκμηρίωση της σκέψης των μαθητών
- και την αναστοχαστική επιστημονική εφαρμογή - πρακτική.

Έχει συμβάλει στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών όπως το Project Zero Visible Thinking, το Artful Thinking και το Cultures of Thinking του Harvard University. Έχει πλούσιο υλικό που μπορεί να αξιοποιηθεί σε όλες τις βαθμίδες.

Το Εκπαιδευτικό Υλικό: Οι Ρουτίνες Σκέψης και η «Εργαλειοθήκη» τους

Project Zero's Thinking Routine Toolbox (<http://www.pz.harvard.edu/thinking-routines>)

Είναι μία ηλεκτρονική πλατφόρμα, όπου βρίσκονται καταχωρημένες Ρουτίνες Σκέψης οι οποίες αναπτύχθηκαν σε πολλά ερευνητικά έργα, μεταξύ αυτών το Project Zero του Harvard University.

Κάθε Ρουτίνα Σκέψης αποτελείται από ένα σύνολο ερωτήσεων ή μια σύντομη ακολουθία βημάτων που χρησιμοποιούνται ως «σκαλωσιά» που υποστηρίζει και διευκολύνει διαδρομές εμβάθυνσης της σκέψης.

Περιέχει: τα βήματα των συλλογισμών που προτείνονται και σύντομες οδηγίες για το πώς και πού μπορούν να αξιοποιηθούν.

Προτείνεται να ξεκινήσει κάποιος/α διαλέγοντας δύο ή τρεις από τις 9 βασικές «Core Thinking Routines» και να την εφαρμόσει με διαφορετικές θεματικές αφορμές για κάποιο διάστημα στην τάξη, παρατηρώντας τις διαδικασίες που αναπτύσσονται.

Το διάστημα εφαρμογής για τον/την κάθε εκπαιδευτικό ποικίλει.

Το ζητούμενο αποτέλεσμα είναι να αποκτηθεί συνήθεια της διερευνητικής σκέψης και να ενσωματωθούν οι διαφορετικές τεχνικές, ώστε να μπορούν να εφαρμόζονται σε διαφορετικά θέματα, καταστάσεις, προκλήσεις.

Ανάμεσά τους είναι:

- **«Συνδέω – Επεκτείνω – Προβληματίζομαι/ Προκαλώ» («Connect, Extend, Challenge»)**

Δεξιότητα του Νου: Σύνδεση της υπάρχουσας γνώσης με νέες καταστάσεις.
http://www.pz.harvard.edu/sites/default/files/Connect_Extend_Challenge_0.pdf

Εκτός από τις από τις 9 βασικές «Core Thinking Routines» προσφέρονται και άλλες ενδιαφέρουσες επιλογές, **όπως:**

Η ταξινόμηση του «Digging Deeper Into Ideas» («Σκάβοντας βαθύτερα σε ιδέες»):

- «Σκέφτομαι – Αισθάνομαι – Νοιάζομαι» (« Think, Feel, Care»)*

Δεξιότητα του Νου: Έρευνα διαφορετικών οπτικών παρατηρώντας από διαφορετικά σημεία ένα σύστημα σχέσεων. Ερμηνεία δεδομένων, κατανόηση διαφορετικών προτεραιοτήτων, ικανότητα ενσυναίσθησης.

<http://www.pz.harvard.edu/sites/default/files/Think Feel Care 1.pdf>

* Η συγκεκριμένη «ρουτίνα» περιγράφεται, αναλυτικά, στα Παραδείγματα Εφαρμογών Μεθοδολογίας.

Η ταξινόμηση «With Arts or Objects» («Με Τέχνη ή Αντικείμενα»):

Ρουτίνες που διευρύνουν τη σκέψη στη θεματική που ενδιαφέρει με αφορμή έργα τέχνης, μουσικά κομμάτια, ποίηση.

- «Αρχή, Μέση, Τέλος» (« Beginning, Middle, End»)

Δεξιότητα του Νου: Καλλιεργεί δύναμη της αφήγησης να παρατηρεί, να ανακαλύπτει συνδέσεις, μοτίβα και νοήματα.

<http://www.pz.harvard.edu/sites/default/files/Beginning Middle End 1.pdf>

Οι «ρουτίνες» που αναφέρονται παραπάνω είναι ενδεικτικές.

Στο Αναλυτικό Κείμενο θα βρείτε περισσότερες αναφορές «ρουτινών» σε σχέση με την Περιλήψη.

Μπορούν να εφαρμοστούν σε διαφορετικά θέματα του άξονα του Ευ Ζην. Ενδεικτικά:

- Σε θέματα στερεοτύπων – παγιωμένων πεποιθήσεων στις ανθρώπινες σχέσεις γενικά, στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, στην εικόνα του εαυτού μας.
- Σε θέματα ψυχικής υγείας και διαχείρισης σχέσεων: Με αφορμή ένα κείμενο, μια σκέψη, ένα ερώτημα, ένα video, μία εικόνα ή ένα έργο τέχνης ανοίγω το θέμα για το οποίο ενδιαφέρει να προβληματιστούν και να παρακολουθήσουν τις διαδρομές σκέψης τους οι μαθητές και οι μαθήτριες.
- Σε οποιοδήποτε θέμα του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών: Οι Ρουτίνες Σκέψης μπορούν να αξιοποιηθούν διότι αφορούν σε τρόπους σκέψης, σε διαδικασίες διερεύνησης πεποιθήσεων, οπτικών, στερεοτύπων, διλημάτων, ισχυρισμών αλήθειας.

Ανατροφοδότηση – Περιγραφική Αξιολόγηση- Αναστοχασμός

Πώς μπορώ να αξιολογήσω την εφαρμογή της Ρουτίνας Σκέψης και τον βαθμό ενσωμάτωσής της δεξιοτήτας

Εφαρμόζοντάς την στην πράξη, παρατηρούνται ενδιαφέρουσες φάσεις εξέλιξης που συντελούν στην ατομική και συλλογική ωρίμανση των δεξιοτήτων καλλιέργειας της σκέψης και αποτελούν σημεία αναστοχασμού και ανατροφοδότησης.

Οι φάσεις αυτές αφορούν:

- στην ατομική εξέλιξη (μαθητή/τριας, εκπαιδευτικού της τάξης)

- και στη συλλογική εξέλιξη (τάξη, σχολική μονάδα, εκπαιδευτικοί του σχολείου)

Οι δεξιότητες μας ενδιαφέρουν τόσο σε σχέση με το αν ένα άτομο τις έχει, όσο κυρίως, αν το άτομο τις αξιοποιεί, επενδύει σε αυτές τις ικανότητες, τις βελτιώνει και τις εξελίσσει. Οπότε, είναι σημαντικό, να εξετάζουμε σε ποια φάση βρισκόμαστε (τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι μαθητευόμενοι) ως προς το ζητούμενο αποτέλεσμα: τη διαδικασία δημιουργίας ερευνητικής συνέχειας/συνήθειας και ενσωμάτωσης της στρατηγικής σκέψης.

Φάσεις ανάπτυξης – εξέλιξης Εισαγωγική φάση

- Η χρήση μιας «ρουτίνας», σε αυτή τη φάση, είναι τυπική και συχνά προγραμματισμένη.
- Η σκέψη είναι συχνά σκόπιμα «τεμαχισμένη» σε βήματα.
- Η νέα «ρουτίνα» που εισάγεται, χρησιμοποιείται επανειλημμένα σε διαφορετικές μαθησιακές εμπειρίες.

Φάση Ανάπτυξης

- Η «ρουτίνα» χρησιμοποιείται ανοιχτά ως εργαλείο για την εστίαση της σκέψης και της άμεσης μάθησης.
- Οι μαθητές γίνονται πιο άνετοι με τη «ρουτίνα» και αρχίζουν ή μπορούν να το εφαρμόσουν σε μια ποικιλία περιεχομένου (και οι εκπαιδευτικοί το ίδιο!).

Προηγμένη Φάση

- Η «ρουτίνα» σε αυτή τη φάση διεξάγεται με φυσική ροή στα βήματά της. Δεν διεξάγεται «βήμα προς βήμα», όπως στην αρχική φάση.
- Έχει «ενσωματωθεί» στο σκεπτικό των μαθητών, μπορεί να συνδυαστεί, να εφαρμοστεί και να προσαρμοστεί σε νέες καταστάσεις.

(<https://thinkingpathwayz.weebly.com/thinkingroutines.html>)

Αναμενόμενα αποτελέσματα από την καλλιέργεια των Δεξιοτήτων του νου μέσω των Ρουτινών Σκέψης

Θέλουμε τα παιδιά να εξοικειωθούν με τα είδη διερευνητικής σκέψης, να μπορούν να τα χρησιμοποιούν αβίαστα για να αναπτύξουν βαθύτερη και πληρέστερη κατανόηση των διαφόρων θεμάτων.

Το portfolio των μαθητών/τριών δίνει σημαντική ανατροφοδότηση για την ποιότητα και την εξέλιξη της σκέψης των, τόσο στους ίδιους όσο και στους/στις εκπαιδευτικούς. Οι «5 διαδικασίες αξιολόγησης της σκέψης» («Five continua for assessing thinking») βοηθούν στον προσδιορισμό των ποιοτήτων της σκέψης. http://pzartfulthinking.org/wp-content/uploads/2014/09/AT_Five-Continua.pdf

Επίσης ο/η εκπαιδευτικός για να ερευνήσει το κλίμα της τάξης του/της μπορεί να αξιοποιήσει:

Ενδεικτικές ερωτήσεις περιγραφικής ανατροφοδότησης: «Η ανάπτυξη Κουλτούρας καλλιέργειας της Σκέψης στην τάξη μου»

The Development of a Culture of Thinking in My Classroom: Self-Assessment
<https://pz.harvard.edu/sites/default/files/Self%20Assessing%20CoT.pdf>

Β. Πώς προσεγγίζουμε και καλλιεργούμε Δεξιότητες του Νου: Συλλογικά περιβάλλοντα (Σχολική μονάδα – Κοινότητα)

«Για να προσφέρουν οι τάξεις “Κουλτούρα καλλιέργειας της Σκέψης” (Cultures of Thinking – CoT) στους μαθητές, χρειάζεται οι σχολικές μονάδες να προσφέρουν “Κουλτούρα καλλιέργειας της Σκέψης” στους εκπαιδευτικούς» (www.ronritchhart.com).

Για να έχει η παραπάνω προσέγγιση ουσιαστικά αποτελέσματα, χρειάζεται να αφορά σε ολόκληρη τη σχολική μονάδα και την κουλτούρα της.

Περιγράφονται ως περιβάλλοντα με «Κουλτούρα καλλιέργειας της Σκέψης» "Cultures of Thinking" (CoT), οι χώροι όπου, τόσο η συλλογική σκέψη της ομάδας όσο και η ατομική θεωρούνται σημαντικές, αξιολογούνται ως κεντρικές ανάγκες, είναι ορατές και προωθούνται ενεργά ως μέρος της συνηθισμένης, καθημερινής εμπειρίας όλων των μελών της ομάδας. <http://www.pz.harvard.edu/projects/cultures-of-thinking>

Βιβλιογραφία

Dole S., Creating Cultures of Thinking: The 8 Forces We Must Master to Truly Transform Our Schools, *Interdisciplinary Journal of Problem-based Learning*, 2017

https://www.researchgate.net/publication/318823593_Creating_Cultures_of_Thinking_The_8_Forces_We_Must_Master_to_Truly_Transform_Our_Schools

Fisher, Frey & Hattie, Visible Learning for Literacy, Grades K-12: Implementing the Practices That Work Best to Accelerate Student Learning (2016)

Gardner Howard, Good work: Theory and Practice, Howard Gardner, Editor, 2010

http://www.pz.harvard.edu/sites/default/files/GoodWork-Theory_and_Practice-with_covers.pdf

Perkins D., Tishman S., Learning that matters, Toward a Dispositional Perspective on Education and Its Research Needs. Harvard University (2006)

http://www.pz.harvard.edu/sites/default/files/Learning_that_Matters.pdf

Perkins D., Jay E., Tishman S., Beyond Abilities: A Dispositional Theory of Thinking (1993)

<file:///C:/Users/User/Downloads/BeyondAbilities-DispositionalTheoryofThinkingPerkins-Jay-Tishman.pdf>

Perkins, D. N., Tishman, S., Ritchhart, R., Donis, K., & Andrade, A. Intelligence in the wild: A dispositional view of intellectual traits. *Educational Psychology Review*.(2000)

https://www.researchgate.net/publication/226164056_Intelligence_in_the_Wild_A_Dispositional_View_of_Intellectual_Traits

Perkins & Ritchhart, 2004; Perkins, Tishman, Ritchhart, Donis, & Andrade, (2000).

https://www.researchgate.net/publication/285740756_Making_thinking_visible

Ritchhart, R., Palmer, P., Church, M., & Tishman, S. (2006, April). Thinking routines: Establishing patterns of thinking in the classroom. Paper presented at American Educational Research Association, San Francisco.

<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.545.213&rep=rep1&type=pdf>

Ritchhart, R., Hadar, L., & Turner, T. (2008, March). Uncovering students' thinking about thinking using concept maps. Paper to be presented at American Educational Research Association, New York.

https://www.researchgate.net/publication/225321830_Uncovering_students'_thinking_about_thinking_using_concept_maps

Ritchhart R., *Creating Cultures of Thinking: The 8 Forces We Must Master to Truly Transform Our Schools*, Jossey – Bass, (2015)

Ron Ritchhart and David Perkins, *Teaching Students to Think - Making Thinking Visible*, Educational leadership. (2008)

file:///C:/Users/User/Downloads/MTV_ritchhart_perkins.pdf

Vygotsky L. S., *Νους στην κοινωνία. Η ανάπτυξη των ανώτερων ψυχολογικών διαδικασιών*, Gutenberg,(1997)

Vygotsky L. S., *Σκέψη και Γλώσσα, Γνώση*, (2008)

Διαμαντή Χ., *ΣΧΕΣΕΙΣ 2020*, Συνοπτικό εγχειρίδιο με ερωτήσεις, διαδρομές σκέψης και παιχνίδια για παιδαγωγούς, γονείς και παιδιά, (2020)

<https://www.openbook.gr/scheseis-2020>

Ρετάλης Σ., Μέλλιου Κ., «Μαθησιακές Στρατηγικές για την καλλιέργεια των Δεξιοτήτων του Νου», Εισήγηση στο επιμορφωτικό πρόγραμμα Εργαστηρίων Δεξιοτήτων, Επιμορφωτικό Υλικό- Θεωρία: Θεματικός Άξονας: Ζω καλύτερα – Ευ Ζην, (2020)

<https://elearning.iep.edu.gr/study/mod/resource/view.php?id=7872>

Συμβούλιο της Ευρώπης: «Πλαίσιο Αναφοράς Ικανοτήτων για Δημοκρατικό Πολιτισμό» *The Council of Europe Reference Framework of Competences for Democratic Culture* (RFCDC) (τόμος 1),(2018)

ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ:

Project Zero's Thinking Routine Toolbox: <http://www.pz.harvard.edu/thinking-routines>

For Teachers and Leaders - Handouts to guide a COT (Culture of Thinking) Classroom: <http://www.pz.harvard.edu/resources/for-teachers-and-leaders-handouts-to-guide-a-cot-classroom>

Ron Ritchhart - *Creating places where thinking is valued, visible, and actively promoted:* www.ronritchhart.com

Cultures of Thinking, Improving learning and collaboration by honing group and individual thinking processes: <http://www.pz.harvard.edu/projects/cultures-of-thinking>

Thinking Pathways: <https://thinkingpathwayz.weebly.com/thinkingroutines.html>